

TYMOTEU SZ MIETELSKI

RELACJONIZM JAKO JEDEN Z NURTÓW FENOMENOLOGII W UJĘCIU ENZA PACIEGO

Streszczenie. Celem podjęcia badań, przedstawionych w artykule, jest próba częściowego wypełnienia luki w polskiej literaturze filozoficznej, w której znajdują się znikome odwołania do ważnego włoskiego filozofa Enza Paciego (1911-1976). Był on jedną z kluczowych postaci fenomenologii włoskiej, zarówno fazy pierwszych interpretacji myśli Edmunda Husserla, jak i ponownego zainteresowania jego poglądami w czasie tzw. drugiej fali fenomenologii włoskiej od lat 60. XX wieku. Paci formułuje propozycję relacjonizmu – filozofię czasu i relacji, która to filozofia koncentruje się na relacjach i otwarciu podmiotu na relacje. Na początku tekstu omówiony jest kontekst historyczno-filozoficzny twórczości Paciego. Zasadnicza część artykułu traktuje o koncepcji relacjonizmu i jej założeniach. W końcowej części przedstawione są motywy powrotu do myśli Husserla.

Słowa kluczowe: Enzo Paci; relacjonizm; fenomenologia; filozofia włoska

1. Wstęp. 2. Kontekst historyczny relacjonizmu w myśli Paciego. 3. Źródła relacjonizmu. 4. Rozumienie relacji. 5. Trzy zasady relacjonizmu. 6. Powrót do fenomenologii Husserla. 7. Zakończenie.

1. WSTĘP

Celem podjęcia rozważań jest przedstawienie interesującej propozycji Enza Paciego (1911-1976), ważnego włoskiego filozofa, dotyczącej rozumienia fenomenologii¹. Opracowanie to ma za zadanie przynajmniej częściowo uzupełnić lukę w polskiej literaturze filozoficznej, w której znajdują się tylko sporadyczne odniesienia do Paciego. Oprócz wyboru jego esejów, przetłumaczonych i opatrzonych

1 Artykuł jest rozszerzoną wersją referatu przedstawionego na XXII Międzynarodowej Konferencji Polskiego Towarzystwa Fenomenologicznego (1-2 grudnia 2023 roku w Warszawie). Wszystkie cytaty tekstów włoskich (z wyjątkiem: Paci, 1980a) podane są w tłumaczeniu własnym autora.

wstępem przez Stanisława Kasprzysia (Paci, 1980b; Kasprzysiak, 1980) oraz jednego tekstu i uwag w książce Andrzeja Nowickiego (1977) próżno szukać odwołań czy komentarzy do jego poglądów.

Enzo Paci formułuje w ramach fenomenologii propozycję relacjonizmu, który definiował w następujących słowach: „filozofia czasu i relacji, która nie oddziela procesu sytuacji czasowych od warunkujących je relacji, które ten proces konstytuują i nie zamyka go w abstrakcyjnym determinizmie, ale otwiera na nowe relacje” (Paci, 1957, 11). W artykule na początku omówiony zostanie kontekst twórczości Paciego, zasadnicza część tekstu traktuje o koncepcji relacjonizmu i jej założeniach, w końcowej części przedstawione są motywy jego powrotu do myśli Edmunda Husserla.

Warto najpierw krótko zarysować kontekst pojawienia się myśli fenomenologicznej we Włoszech. Za początek zainteresowania myślą Husserla w tym kraju uznaje się artykuły Antonia Banfiego z 1923 roku (Banfi, 1923a; 1923b). Wcześniej żaden włoski badacz nie zajmował się fenomenologią w ścisłym tego słowa znaczeniu (Mocchi, 1990, 1; Zecchi, 2002a, 478; Buongiorno, 2015, 71-83). Przed ich publikacją poglądy Husserla były znane nad Tybrem tylko w niewielkim stopniu – niektórzy uczniowie Franza Brentana poznali fenomenologię dzięki odwiedzinom Husserla we Florencji (Mocchi, 1990, 11). Od tekstów Banfiego rozpoczyna się tzw. pierwsza fala włoskiej fenomenologii, która zanika w latach 30. i 40. na skutek zwrócenia się myśli włoskiej do egzystencjalizmu, uważanego za bardziej dojrzały kierunek filozoficzny niż poglądy Husserla. Uważa się, że pierwszy okres zainteresowania fenomenologią we Włoszech zamyka Enzo Paci i jego zetknięcie z myślą Husserla (Mocchi, 1990, 84; Zecchi, 2002b, 479-481). To właśnie Paci zainicjuje drugą falę włoskiej fenomenologii, o czym będzie mowa w końcowej części tekstu.

2. KONTEKST HISTORYCZNY RELACJONIZMU W MYŚLI PACIEGO

Enzo Paci był uczniem Banfiego, profesorem filozofii w Pawii i Mediolanie oraz założycielem wydawanego do dzisiaj czasopisma *Aut Aut* (autaut.ilsaggiatore.com). Studia filozoficzne zwieńczył pracą dyplomową, w której rozważał znaczenie dialogu *Parmenides* w poglądach Platona. Dzięki Banfiemu doszedł do przekonania, że myśl Platona można powiązać z aktualizmem, czyli jedną z włoskich wersji idealizmu. Doprowadziło go to w konsekwencji do uznania bliskości filozofii platońskiej z prądami filozofii współczesnej: fenomenologią z jednej strony i egzystencjalizmem z drugiej strony (Mocchi, 1990, 111; Paci, 1942, 63).

Do spotkania z fenomenologią doszło w momencie, gdy Paci próbował przekroczyć neokantowską oraz banfiańską interpretację platonizmu (Mocchi, 1990, 115). W tej pierwszej fazie zainteresowania fenomenologią Paci uważał, że ejdetyka u Husserla ma charakter platoński, lecz widać u niego również inspiracje arystotelesowskie. Pisał: „w głębi myśli Husserla jesteśmy świadkami ciągłego dostosowywania się postulatu ejdetycznego, fundamentalnie intuicyjnego i *noetycznego*, do postulatu transcendentального, w istocie formalnego i *dianoetycznego*. Zatem wartość myśli Husserla wydaje się polegać na tym, że w niej dociera się do dwóch przeciwstawnych prądów myśli europejskiej, prądów, które można by określić również jako arystotelesowski i platoński” (Paci, 1940, 41-43). Co więcej, Paci twierdził, że w filozofii Husserla „można byłoby dostrzec zsyntetyzowane niepokoje całej współczesnej myśli niemieckiej: jej ideałem jest ideał czystej racjonalności, ale dla tych, którzy wiedzą, jak odczytać doświadczenie Husserla w jego głębi, istnieją powody, które w dużym stopniu usprawiedliwiają powstanie egzystencjalizmu na łonie fenomenologii” (Paci, 1940, 30). Paci starał się ukazać egzystencjalizm jako naturalne rozwinięcie poglądów Husserla (Mocchi, 1990, 118). Było to dla niego istotne, gdyż w ówczesnej filozofii włoskiej istniały dwie przeciwstawne tendencje: niektórzy krytykowali przedstawicieli

egzystencjalizmu za zdradę myśli Husserla (Preti, 1940), inni uważali poglądy Heideggera za dojrzsze i ignorowali ich fenomenologiczne źródło (Graselli, 1928).

Paci uważał, że można wskazać trzy główne punkty filozofii Husserla: 1. negatywną metodę redukcji transcendentnej, 2. wymiar ontologiczno-egzystencjalny fenomenologii oraz 3. zagadnienie osoby. Na ten ostatni zwracał baczniejszą uwagę, gdyż utrzymywał, że Husserl uważał za konieczne wyjaśnienie zagadnienia relacji i wielości podmiotów, jako że w idealizmie postkantowskim problem ten był niezrozumiały. Niemniej Paci twierdził, że nie udało mu się tego dokonać: „problem osoby jest granicą, w której przekracza się rozpaczliwy racjonalizm Husserla. Po nieudanej próbie racjonalnego wytłumaczenia problemu przeznaczenia człowieka nastąpiła atmosfera, w której rozwinie się filozofia egzystencji” (Paci, 1940, 46). Na marginesie powyższych zdań kilka lat później Paci zanotuje, że właśnie dlatego został egzystencjalistą (Sini, 1965, 128). Odejście Paciego od fenomenologii wpisywało się w zanik zainteresowania myślą Husserla we Włoszech, gdzie w drugiej połowie lat 30. zaciekawienie fenomenologią ustępuje dyskusjom dotyczącym egzystencjalizmu, zwłaszcza w ujęciu Heideggera, ale także Jaspersa, Kierkegaarda, a później Sartre’a (Sini, 1965, 126).

Jednak Paci w egzystencjalizmie również nie znalazł rozwiązania zagadnienia istnienia jednostki ludzkiej w intersubiektywności podmiotów. Uważał, że egzystencjalizm dobrze określa problem, ale go nie rozstrzyga. Jak rozwiązać problem egzystencji człowieka? Otóż dla Paciego „godność każdego człowieka opiera się o jego zdolności tworzenia relacji i projektowaniu siebie w stronę przyszłości rozumianej jako sieć relacji w wymiarze kosmicznym” (Kobyliński, 2015, 319). Człowiek powinien wchodzić ciągle w nowe relacje, pielęgnować je i nawiązywać, uciekać przed niebezpieczeństwem izolacjonizmu, otwierać się ku przyszłości. Paci diagnozuje zatem niewystarczalność egzystencjalizmu i potrzebę uprawiania tzw. egzystencjalizmu pozytywnego. To ostatnie sformułowanie pochodzi od Nicoli Abbagnana,

najwybitniejszego przedstawiciela egzystencjalizmu we Włoszech. Dlaczego egzystencjalizmu pozytywnego? Zdaniem Paciego (i Abbagnana) egzystencjalizm jako taki, negując koncepcję istoty, popada w nihilizm. Egzystencjalizm pozytywny postuluje natomiast transformację koncepcji istoty w konkretność wydarzenia (Paci, 1965b, 30, 161). W konsekwencji należy wprowadzić do rozważań pojęcia wartości, możliwości i wyboru. Stąd jest to egzystencjalizm pozytywny, którego swoją wersję Paci później nazwie „relacjonizmem” (Kobyliński, 2015, 320; Sini, 1965, 129), przejmując tę nazwę z myśli Alfreda N. Whiteheada (Kasprzysiak, 1980, 7).

3. ŹRÓDŁA RELACJONIZMU

Za początek relacjonizmu uznaje się wpis Paciego w dzienniku z 9 listopada 1950 roku, w którym po raz pierwszy wyraźnie omawia problematykę czasu i jego nieodwracalności (Vigorelli, 2001, 181)². Definiuje relacjonizm jako filozofię czasu i relacji, filozofię, która koncentruje się na relacjach i otwarciu podmiotu na relacje (Paci, 1957, 11).

Zadaniem relacjonizmu była konfrontacja z nauką współczesną, zwłaszcza z tendencjami neopozytywistycznymi oraz z filozofią współczesną w dobie zmierzchu idealizmu włoskiego (Vigorelli, 2001, 180). Widać w tym postulatcie inspirację myślą Husserla. Wobec diagnozowanej słabości współczesnych systemów filozoficznych (zwłaszcza idealizmu) oraz sukcesów naukowego przyrodoznawstwa Husserl stawiał fenomenologii zadanie przezwyciężenia scjentyzmu i naturalizmu. Paci zaś chciał, aby relacjonizm przeciwdziałał izolowaniu poszczególnych obszarów kultury i nauki oraz przyczynił się do sformułowania nowej encyklopedii całej wiedzy, encyklopedii, która byłaby w nieustannym procesie *stawania się*. Innym rozwiązaniem

2 Fragmenty, do których odnosi się Vigorelli, nie zostały wydane ani w wersji włoskiej (Paci, 1961a), ani w polskim tłumaczeniu (Paci, 1980a).

problemu separacji nauk mogłaby być uniformizacja języka nauki. Tą drogą poszli, zdaniem Paciego, neopozytywiści. On natomiast uważał, że każda nauka zawiera w sobie ontologię regionalną, relacjonizm ma zaś dążyć do ontologii ogólnej (Paci, 1957, 17). Nie chciał używać jednak terminu „ontologia”, który odwołuje się do bytu. Kategorią główną nie jest tu bowiem byt, ale czas i sytuacje czasoprzestrzenne. Źródłem podejścia Paciego jest fizyczna teoria względności, która w jego ocenie wymyka się interpretacjom klasycznej filozofii. Nie chciał on jednak uprawiać filozofii opartej na teorii względności. Zamierzał raczej zbudować filozofię, która obejmować będzie całą wiedzę, m.in. teorię względności i filozofię klasyczną (Paci, 1957, 17).

Źródłem relacjonizmu było również przekonanie Paciego, że podstawowym zagadnieniem filozoficznym jest problem relacji pomiędzy ludźmi i szerzej – wszystkich relacji w ogóle (Paci, 1976, 455; Sini, 1981, 148). W jego ocenie z tematyką tą nie radził sobie ani egzystencjalizm, ani metafizyka substancjalna. Jego zdaniem podkreślenie roli relacji bardziej odpowiada egzystencji człowieka w świecie, która nie jest stała i pewna, ale jest związana z ryzykiem, odpowiedzialnością i koniecznością wyboru. Relacjonizm również prowadzi do metafizyki, ale jej podstawową kategorią jest *relacja*, posiadająca cechę totalności. Jako taka relacja nie jest konstruktem aplikowanym do rzeczywistości, ale konstytuuje rzeczywistość (Paci, 1965b, 274; Mugnaini, 2014-2015, 7-11).

Dla Paciego istnienie człowieka jest procesem, a nawet kompleksem procesów, wydarzeń, których nie można zamknąć w definicjach ani w dogmatycznych twierdzeniach. Aby je zrozumieć, należy zagłębić się w strukturę czasową i z tej perspektywy badać historię i konkretne podmioty. Prowadzi go to do rozumienia podmiotu jako podmiotu pozostającego zawsze w relacji (Sini, 1965, 129). Sini przytacza takie sformułowania Paciego: „Kiedy mówimy o *podmiocie*, mamy na myśli *nas*, konkretnych ludzi w ciele. Ale mamy również na myśli to, że nie jesteśmy oddzielnymi rzeczami czy atomami: w każdym z nas zawarta jest relacja ze wszystkimi

innymi możliwymi podmiotami” (Sini, 1965, 129). Filozofia, zdaniem Paciego, zaczyna się w momencie, gdy jednostkowy człowiek odkrywa, że mieści w sobie „typowe związki [relacje] swojej istoty z całą resztą świata” (Paci, 1980a, 30).

4. ROZUMIENIE RELACJI

Jak Paci rozumiał relację? Uważał, że elementem wspólnym wszystkich relacji nie jest ich forma, ale sposób, w jaki relacja „relacjonuje” (Paci, 1965b, 275). Forma nie będzie bowiem identyczna w różnych przypadkach, ale zawsze będzie miała pewną konieczną cechę charakterystyczną. Trudność w uchwyceniu tego ujęcia pochodzi z faktu, że gdy zazwyczaj mówimy o relacji, najpierw bierzemy jakieś krańce, a potem wskazujemy na relację między nimi. Jeśli powiemy o relacji *A* i *B*, że *A* jest większe od *B*, to relacja ta będzie zależeć od wielkości *B*, które jest miarą. Zwracamy uwagę na miarę *B* i od tej miary definiujemy relację. Tymczasem w relacjonizmie to nie krańce relacji konstytuują relację, ale sama relacja ma charakter konstytutywny. W ogóle nie można tutaj mówić o krańcach relacji w oderwaniu od relacji, gdyż wszystko, co istnieje, istnieje już w relacji do czegoś (Paci, 1965b, 277; Mugnaini, 2014-2015, 12).

Dalej, relacja ma swój kierunek, który jest niezmienny, podczas gdy krańce relacji są zmiennymi. Jeśli relacja ma kierunek od – do, niemożliwy jest kierunek odwrotny. Relacja jest nieodwracalna (Paci, 1965b, 278). Z tego, że relacja ma kierunek, wynika, że wychodzi ona niejako poza siebie. Relacja zawsze jest relacją z kimś lub do czegoś, nigdy tylko do siebie (Fabris, 2021, 11).

Paci rozumie zasadę nieodwracalności jako sprzeciw wobec wizji świata zrównoważonego i zakończonego. Uważa, że patrzenie na rzeczywistość w sposób metafizyczny, czyli jako na świat istniejących substancji, jest niewystarczające dla jej zrozumienia. Opowiada się za podejściem właściwym dla historyzmu, czyli badaniem rzeczywistości i zjawisk ze względu na ich powstanie i rozwój. Przywodzi

to na myśl poglądy Hegla, lecz Paci odrzucał ich rozumienie w kluczu deterministycznego idealizmu (Paci, 1965b, 12). Jego zdaniem „to, co istnieje, znajduje się w sytuacji nieodwracalnej. To, co istnieje, jest w czasie; nie ma istnienia, które nie byłoby w czasie” (Paci, 1965b, 13). Utrzymuje, że w klasycznym ujęciu byt był rozważany poza czasem i to byt fundował czas. W jego ujęciu „byt poza relacją czasową jest nie do przyjęcia. Nie można również powiedzieć, że czas jest podstawą bytu, ponieważ w takim przypadku czas znajdowałby się poza relacją i nie byłoby możliwości połączenia bytu i czasu. Tak jak relacja jest w totalności [wszystkich relacji], a totalność jest w relacji, tak relacja jest w czasie, a czas jest w relacji” (Paci, 1965b, 282).

5. TRZY ZASADY RELACJONIZMU

Oprócz wspomnianej zasady nieodwracalności, Paci formułuje trzy podstawowe zasady relacjonizmu: zasadę egzystencji, zasadę formalizacji i zasadę sensu lub harmonii.

Pierwsza z zasad związana jest z uznaniem, że egzystencja jako proces czasoprzestrzenny jest konsumpcją, spalaniem, zużywaniem się (Paci, 1957, 27). Zasada ta stwierdza istnienie pewnej energii, która jest zużywana, aby podmiot mógł egzystować. Energia owa jest w swej istocie niepoznawalna, co więcej, jest ona, zdaniem Paciego, niedefiniowalna. Dlaczego tak jest? Jest tak dlatego, że próba definicji energii musiałaby przypominać poszukiwanie pierwszej przyczyny, a takie poszukiwanie miałoby charakter metafizyczny. Egzystencja bowiem jest konsumpcją energii, ale konsumowana energia jest konstytuowana przez konsumpcję wcześniejszej energii. Paci ilustruje tę tezę przykładem z fizyki. Spalanie węgla jest w istocie spalaniem energii, pochodzącej z lasów ery paleozoicznej. Proces wzrostu tych lasów był wynikiem konsumpcji energii. Egzystencja jest zatem procesem od nieskończonej przeszłości do nieskończonej przyszłości, gdyż „każdy określony proces, każda seria wydarzeń, każda *rzecz*, każda forma życia, zakłada nieskończoną przeszłość

przed sobą i konstytuuje się poprzez ciągle wykraczanie poza siebie, otwierając się na przyszłość” (Paci, 1957, 30).

Świat jawi się zatem jako nieskończony i nieuporządkowany. Jako taki niepokoi człowieka, gdyż człowiek preferuje porządek. Ale właśnie jako taki, powiada Paci, świat stawia ludzkiemu intelektowi zadanie uporządkowania, świat jawi się jako wyzwanie. Aby uporządkować świat, człowiek musi pracować, myśleć i ciągle na nowo odkrywać, dokonywać wyborów: „myślenie wynika z potrzeby wyboru. Zakłada zatem wybór, a wybór z kolei zakłada proces egzystencjalny. Zatem nie: *myślę, więc jestem*, ale: *muszę wybierać i dlatego muszę myśleć*” (Paci, 1957, 33). W takim rozumieniu, kontynuuje Paci, logika nie poprzedza egzystencji, ale wyłania się z niej. Regułą, na której opiera się każda logika, jest zasada niesprzeczności, którą Paci wyraża w kontekście relacjonizmu jako zasadę formalizacji. Formalizacja jest procesem abstrakcji w celu symbolicznego opisu rzeczywistości. W wyniku abstrakcji pomija się zmienne i ujmuje istotę (w tym przypadku) procesów naturalnych. Zasada formalizacji wyraża zatem pierwszeństwo egzystencji przed logiką oraz pochodzenie abstrakcyjnych wyników od sytuacji naturalnych (Paci, 1957, 34–35; Fabris, 2021, 14).

Trzecią zasadą relacjonizmu jest zasada sensu lub harmonii, według której każdy proces ma sens, wyrażający się w zgodności z naturą, życiem, witalnością. Zasada ta uznaje za wartościowe to, co naturalne, przed tym, co nienaturalne. Jednocześnie chodzi o wykazanie charakteru etycznego relacji, gdyż zasada sensu wyraża konieczność wyboru tego, co zgodne z naturą, życiem, witalnością, jako bardziej wartościowego niż to, co się przeciwstawia naturze, życiu, witalności. Wartość to to, co ma większy sens (Paci, 1957, 36; Fabris, 2021, 15). Człowiek ma co najmniej dwie drogi do wyboru: drogę życia lub śmierci. Zdaniem omawianego filozofa życie to nie tylko sprawa instynktu, lecz człowiek powinien wybierać drogę życia, a gdy dokonuje takiego wyboru, wybiera wartość, którą odkrywa jako wyższą od innych. Dzięki takim wyborom człowiek może stać się dobry i piękny, a co za tym idzie harmonijny, gdyż wprowadza pozytywną

relację pomiędzy ludźmi i pomiędzy nimi a naturą (Paci, 1957, 41; 1965b, 39).

6. POWRÓT DO FENOMENOLOGII HUSSERLA

Otwarcie na nowe prądy myślowe pomagało Paciemu w rozwijaniu relacjonizmu, ale równocześnie było impulsem do powrotu do fenomenologii, której idee Husserl pełniej wyjaśniał w rękopisach i późniejszych tekstach (Sini, 1965, 131). Mniej więcej w połowie lat 50. Paci odkrył dzięki studiowaniu rękopisów niewydanych, że Husserl analizował problem czasu już podczas wykładów w semestrze zimowym 1904/1905 (rękopisy D5, D7, D8, a także C7I, C6III). Zdał sobie także sprawę, że interpretacja fenomenologii w kluczu platońskiego idealizmu jest zbyt prostym uproszczeniem, że Husserl zawsze opowiadał się za konkretnością osoby ludzkiej, że zagadnienie osoby jest u niego ściśle związane z zagadnieniem intersubiektywności i życia społecznego (Paci, 1960a, 4). Omawiany filozof tak komentował myśl Husserla: „W centrum-monadzie jest wszystko: wrodzona jest przeszłość, która nie została jeszcze zapamiętana i przyszłość, która nie została jeszcze zrealizowana. W każdej terażniejszości implikowana jest uniwersalna korelacja i dlatego każda terażniejszość *zmierza do*, jest *intencjonalna* i może sama w sobie uwidocznic nieskończony wszechświat i historię. Jeśli Ja jest terażniejszością, to Ja może nieustannie konstytuować świat, ponieważ już posiada świat w sobie. Jest to głęboki Husserlowski relacjonizm, który nie ma nic wspólnego z idealizmem i realizmem” (Paci, 1960b, 24).

Paci zaczął wiązać pojęcie relacji z pojęciem „*Paarung*” z *Medytacji kartezjańskich*: „W czasowości zawsze współistnieje relacja, a w uczasowieniu relacja determinuje się początkiem i końcem, konstytuuje się w osobie, która doświadcza uniwersalnej relacyjności w swojej skończonej indywidualizacji. Jeśli prawdą jest, że osoba rodzi się i umiera, to prawdą jest również, że zostaje wyrwana ze swojej skończonej relacyjności poprzez *Paarung* – konstytucję form

kultury, życia społecznego i historycznego. W ten sposób rodzi się ludzka wspólnota, która żyje dla realizacji teleologicznego zadania, które jest jej wrodzone, dla racjonalnej harmonii osób i dla ukonstytuowania w historii normalizacji ludzkości” (Paci, 1960b, 25).

Poprzez powrót do myśli Husserla Paci dał impuls drugiej fali zainteresowania fenomenologią. Od niego pochodzi zresztą sformułowanie „druga fala” (Paci, 1960a, 6). W pewnym miejscu Paci pisał wręcz, że fenomenologia może wydawać się wyczerpana, ale dla tych tylko, którzy chcieli w niej widzieć wstęp do egzystencjalizmu. Publikacja rękopisów Husserla i pogłębiona analiza jego poglądów prowadzi jednak do odczytywania egzystencjalizmu jako aspektu fenomenologii albo jako interpretacji pewnej fazy myśli Husserla (Paci, 1960a, 3; Sini, 1965, 134). Od egzystencjalizmu przez relacjonizm powrócił on zatem do fenomenologii (Kobyliński, 2015, 320). Paci wyraźnie stwierdził w 1958 roku: „usiłuję sprawić, by na włoską filozofię i kulturę wywarła wpływ fenomenologia. Moja fenomenologia to fenomenologia wzajemnych powiązań, fenomenologia relacjonistyczna, która chciałaby wziąć pod uwagę całą historię myśli fenomenologicznej i przewyciężyć egzystencjalizm. Główne jej elementy to czas (...) i relacje. (...) Egzystencjalizm pozytywny przekształca się w fenomenologię będącą relacjonizmem” (Paci, 1980a, 67).

Rzeczywiście, kolejne lata to okres wzmoczonej twórczości autorów, uformowanych w szkole Paciego. Franco Bosio zajmował się początkami fenomenologii (Bosio, 1962a; 1962b; 1962c; 1962d; 1963), Giovanni Piana badał manuskrypty Husserla, dotyczące intersubiektywności (Husserl, 1962), Paolo Caruso analizował relację fenomenologii i poglądów Sartre’a (Caruso, 1958; 1960; 1961), Emilio Renzi zgłębiał problemy związane z fenomenologiczną antropologią (Renzi, 1962). Fenomenologia stała się punktem odniesienia dla wielu dziedzin kultury. Prowadzone były analizy z wykorzystaniem metody fenomenologicznej w badaniu muzyki (Paci, 1964a; Rognoni, 1964) czy teatru (Rovatti, Veca, 1963), a także w socjologii (Paci, 1962;

Crespi, 1964; Marini, 1963), psychologii (Paci, 1963c), antropologii kulturowej (Paci, 1963a; 1965a), a nawet cybernetyce (Paci, 1964b).

W 1961 roku Paci opublikował tekst wstępnie podsumowujący początek odrodzenia fenomenologii we Włoszech (Paci, 1961b; Sini, 1965, 135). Sini w swoim komentarzu stwierdza: „nowe oblicze fenomenologii odrodzonej z popiołów egzystencjalizmu znajduje swój dojrzały wyraz na tych stronicach skupionych na problemie czasu w relacji do intencjonalności, na redukcji, na dialektyce, na intersubiektywności i *Lebenswelt*” (Sini, 1965, 135).

Właśnie w pojęciu *Lebenswelt* Paci dostrzegł, że „znaczenie człowieka może być zdefiniowane tylko w ramach świata, który go tworzy i do którego on należy” (Kobyliński, 2015, 320). Prowadzi to do konstatacji istnienia indywidualnego jako istnienia z natury wspólnotowego i intersubiektywnego. Dla Paciego intersubiektywność oznacza, że z jednej strony uspołecznienie opiera się na indywidualizacji, ale z drugiej indywidualizacja nie zaistnieje „bez jednoczesnego postępującego konstytuowania się życia społecznego wspólnoty” (Paci, 1963b, 135; 1961b, 136). W taki sposób jego fenomenologia staje się „metodą analizy relacji międzyludzkich – także w wymiarze społecznym, politycznym czy gospodarczym – oraz otwiera filozofię na procesy historycznego rozwoju pracy, kultury i praktyki obywatelskiej” (Kobyliński, 2015, 320).

Dla dopełnienia obrazu *itinerarium* filozoficznego Paciego warto wspomnieć jeszcze o dwóch momentach. Paci powraca do projektu encyklopedii całej wiedzy (Paci, 1963b; 1973). Inspiracją była tu publikacja Husserla *Kryzys nauk europejskich a transcendentna fenomenologia* (Husserl, 2024). Można powiedzieć, że Paci chce realizować zadanie, które od początku stawiał filozofii, mianowicie „urzeczywistnienia formy wzajemnej komunikacji między różnymi naukami” (Sini, 1965, 131). Końcowym natomiast etapem jego filozoficznej drogi jest zwrócenie uwagi na marksizm. Od lat 60. koncentrował się na ostatnich poglądach Husserla, zawartych zwłaszcza we wspomnianym wyżej tekście i próbował połączyć zawarte tu rozważania

z poglądami Karola Marksa oraz dokonać syntezy egzystencjalizmu, fenomenologii i marksizmu (Buongiorno, 2011, 83; 2015, 73).

7. ZAKOŃCZENIE

Podsumowując powyższe rozważania, warto zauważyć, że Enzo Paci był ważnym dla rozwoju fenomenologii włoskiej myślicielem. Ukazanie rozwoju jego filozoficznych poglądów – od zainteresowania myślą Platona, przez pierwszy etap fenomenologiczny, następnie egzystencjalizm i relacjonizm, do drugiego etapu fenomenologicznego – ujawnia jego kluczową rolę zwłaszcza w drugiej fali fenomenologii włoskiej, czyli w najważniejszym momencie rozwoju tego prądu myślowego we Włoszech. Proponowany przez Paciego relacjonizm – z kategoriami czasu i relacji oraz zasadami nieodwracalności, egzystencji, formalizacji i sensu lub harmonii – może być rozumiany jako jeden z nurtów fenomenologii. Jest to jego oryginalny wkład w rozwój filozofii.

Uczynienie z relacji głównego elementu propozycji filozoficznej doprowadziło Paciego do ponownego zainteresowania poglądami Husserla. Ma to brzemienne skutki dla całej fenomenologii włoskiej, której centrum jest właśnie Paci, oraz dla filozofii włoskiej w ogóle, gdyż „fenomenologia (...) przenika przez całą włoską historię filozoficzną, od lat dwudziestych do współczesności”, nieustannie i zawsze od nowa wzbudzając pozytywne postawy badawcze i pragnienie odnowy (Mocchi, 1990, 123). Artykuł niniejszy jest zatem uzupełnieniem braku w polskiej literaturze filozoficznej informacji na ten temat i stanowi zaproszenie do poszukiwania inspiracji intelektualnych we współczesnej filozofii włoskiej.

BIBLIOGRAFIA

- Abbagnano, N. (1939). *La struttura dell'esistenza*. G.B. Paravia.
- Banfi, A. (1923a). La tendenza logica della filosofia tedesca contemporanea le „Ricerche logiche” di Edmund Husserl. *Rivista di filosofia*, 14(2), 115-133.

- Banfi, A. (1923b). La fenomenologia pura di E. Husserl e l'autonomia ideale della sfera teorica. *Rivista di filosofia*, 14(3), 208-224.
- Bosio, F. (1962a). Psicologia e logica nella fenomenologia di Husserl. *Aut Aut*, 68, 131-154.
- Bosio, F. (1962b). Gli inizi della fenomenologia. La „Filosofia dell'aritmetica”. *Aut Aut*, 70, 294-308.
- Bosio, F. (1962c). La lotta contro lo psicologismo e l'idea della logica pura in Husserl. *Aut Aut*, 71, 373-382.
- Bosio, F. (1962d). L'intenzionalità e il concetto di coscienza nelle Logische Untersuchungen. *Aut Aut*, 72, 479-504.
- Bosio, F. (1963). Problematica della riduzione e costituzione trascendentale. *Aut Aut*, 74, 62-83.
- Brand, G. (1960). *Mondo, io e tempo nei manoscritti inediti di Husserl*. Bompiani.
- Buongiorno, F. (2011). Husserl in Italia (1955-1967). *Il Cannocchiale*, 1, 77-116.
- Buongiorno, F. (2015). Is there something like an Italian phenomenology? Some remarks on Husserl's early reception in Italy. *Archivio di filosofia*, 83(3), 71-83.
- Buongiorno, F. (2018). *La fenomenologia di Husserl attraverso le sue traduzioni in italiano*. W F. Buongiorno, V. Costa, R. Lanfredini (red.), *La fenomenologia in Italia. Autori, scuole, tradizioni* (285-306). Inschibboleth.
- Buongiorno, F., Costa, V., i Lanfredini, R. (2018). *Premessa*. W F. Buongiorno, V. Costa, i R. Lanfredini (red.), *La fenomenologia in Italia. Autori, scuole, tradizioni* (9-11). Inschibboleth.
- Caruso, P. (1958). L'esistenza altrui nel 'cogito' di Sartre. *Aut Aut*, 47, 240-246.
- Caruso, P. (1960). Dalla fenomenologia al relazionismo. *Aut Aut*, 56, 108-109.
- Caruso, P. (1961). Il problema dell'esistenza altrui in Merleau-Ponty. *Aut Aut*, 66, 567-576.
- Crespi, F. (1964). Il problema della società nella fenomenologia di Husserl. *Rivista di Sociologia*, 3, 77-98.
- Fabris, A. (2021). Su alcuni aspetti del relazionismo di Enzo Paci. *Estetica. Studi e ricerche*, 11(suppl.), 7-18.
- Grasselli, G. (1928). La fenomenologia di Husserl e l'ontologia di Martin Heidegger. *Rivista di filosofia*, 19(4), 330-347.
- Husserl, E. (1962). L'inedito husserliano C8I. *Aut Aut*, 70, 284-293.
- Husserl, E. (2024). *Kryzys nauk europejskich a transcendentalna fenomenologia*. PWN.
- Kasprzysiak, S. (1980). *Związki z prawdą i znaczenie ponownych narodzin*. W E. Paci. *Związki i znaczenia. Eseje wybrane* (5-23). Czytelnik.
- Kobyliński, A. (2015). *Włoska droga do fenomenologii. Paolo Valori – interpretacja doświadczenia moralnego*. W P. Duchliński (red.), *Dziedzictwo etyki współczesnej*.

- Aksjologia i etyka Romana Ingardena i jego uczniów. Studia i rozprawy* (313-330). WAM.
- Marini, A. (1964). Sociologia e fenomenologia. *Aut Aut*, 84, 68-86.
- Mocchi, M. (1990). *Le prime interpretazioni. della filosofia di Husserl in Italia. Il dibattito sulla fenomenologia: 1923-1940*. La Nuova Italia.
- Mugnaini, G. (2014-2015). *Enzo Paci e la fenomenologia relazionistica: La risposta positiva alla Krisis*, manoscritto. Università di Bologna.
- Paci, E. (1940). *Pensiero, esistenza e valore. Studi sul pensiero contemporaneo*. Principato.
- Paci, E. (1942). *L'attualità di Platone*. W A. Guzzo (red.), *L'attualità dei filosofi classici* (63-67). Fratelli Bocca.
- Paci, E. (1957). *Dall'esistenzialismo al relazionismo*. Casa Editrice G. D'Anna.
- Paci, E. (1960a). *Nota introduttiva*. W E. Paci (red.), *Omaggio a Husserl* (3-6). Il Saggiatore.
- Paci, E. (1960b). *Husserl sempre di nuovo*. W E. Paci (red.), *Omaggio a Husserl* (9-27). Il Saggiatore.
- Paci, E. (1961a). *Diario fenomenologico*. Il Saggiatore.
- Paci, E. (1961b). *Tempo e verità nella fenomenologia di Husserl*. Laterza.
- Paci, E. (1962). A proposito di sociologia e fenomenologia. *Aut Aut*, 72, 507-510.
- Paci, E. (1963a). Fenomenologia e antropologia culturale. *Aut Aut*, 77, 9-11.
- Paci, E. (1963b). *Funzione delle scienze e significato dell'uomo*. Il Saggiatore.
- Paci, E. (1963c). La psicologia fenomenologica e la fondazione della psicologia come scienza. *Aut Aut*, 74, 7-19.
- Paci, E. (1964a). Annotazioni per una fenomenologia della musica. *Aut Aut*, 79-80, 54-56.
- Paci, E. (1964b). Fenomenologia e cibernetica. *Aut Aut*, 84, 25-32.
- Paci, E. (1965a). Antropologia strutturale e fenomenologia. *Aut Aut*, 88, 42-54.
- Paci, E. (1965b). *Tempo e relazione*. Il Saggiatore.
- Paci, E. (1973). *Idee per una enciclopedia fenomenologica*. Bompiani.
- Paci, E. (1976). *Intervista*. W V. Verra (red.), *La filosofia dal '45 ad oggi* (455-458). Eri.
- Paci, E. (1980a). *Dziennik fenomenologiczny*. W E. Paci, *Zwiazki i znaczenia. Eseje wybrane* (25-79). Czytelnik.
- Paci, E. (1980b). *Zwiazki i znaczenia. Eseje wybrane*. Czytelnik.
- Preti, G. (1940). Edmondo Husserl. *La Nuova Italia*, 9(3-4), 83-85.
- Renzi, E. (1962). Per un'antropologia fenomenologica. *Aut Aut*, 67, 80-89.
- Rognoni, L. (1964). Alienazione e intenzionalità musicale. *Aut Aut*, 79-80, 7-14.
- Rovatti, P.A., Veca, S. (1963). Per un discorso fenomenologico sul teatro. *Aut Aut*, 81, 15-54.

- Salemi, R. (1979). *Antonio Banfi, the first Italian interpreter of phenomenology*. W A.-T. Tymieniecka (red.), *The Teleologies in Husserlian Phenomenology* (441-460). Springer.
- Sini, C. (1965). La fenomenologia in Italia. Sviluppo storico. *Revue Internationale de Philosophie*, 71-72, 125-139.
- Sini, C. (1981). *La fenomenologia come esistenzialismo positivo in Enzo Paci*. W G. In-vitto (red.), *Fenomenologia ed esistenzialismo in Italia* (147-163). Adriatica Editrice Salentina.
- Vigorelli, A. (2001). La fenomenologia Husserliana nell'opera di Enzo Paci. *Magazzino di filosofia*, 5, 170-196.
- Zecchi, S. (2002a). *Antonio Banfi*. W A.-T. Tymieniecka (red.), *Phenomenology World-Wide* (478-479). Springer.
- Zecchi, S. (2002b). *Enzo Paci. The Life World from an Empirical Approach*. W A.-T. Tymieniecka (red.), *Phenomenology World-Wide* (479-481). Springer.

RELATIONISM IN ENZO PACI'S PHENOMENOLOGICAL APPROACH

Abstract. The purpose of this article is an attempt to partially fill a gap in the Polish philosophical literature, which contains scant references to the important Italian philosopher Enzo Paci (1911-1976). He was one of the key figures of Italian phenomenology, both in the initial interpretations of Husserl's thought and in the renewed interest in his views during the so-called second wave of Italian phenomenology since the 1960s. Paci formulates a version of relationism: a philosophy of time and relations which focuses on relations and the subject's openness to relation. This article begins by outlining the historical and philosophical context of Paci's work. The main part of the article addresses his relationism and its assumptions. Lastly, the final part assesses the motives for his return to Husserl's thought.

Keywords: Enzo Paci; relationism; phenomenology; Italian philosophy

TYMOTEUSZ MIETELSKI

Akademia Katolicka w Warszawie, Collegium Joanneum
(The Catholic Academy in Warsaw, Collegium Joanneum, Poland)
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5279-4648>
tmietelski@akademikakatolicka.pl

DOI 10.21697/spch.2025.61.A.03

Tekst jest udostępniany na zasadach licencji Creative Commons (CC BY-ND 4.0 Międzynarodowe).

Zgłoszono: 22/08/2024. Zrecenzowano: 5/11/2024. Zaakceptowano do publikacji: 2/01/2025.